

De muur

John Hersey bij Meulenhoff:

Hiroshima

De muur

John Hersey

De muur

ROMAN

Vertaald door Sylvie Hoyinck

MEULENHOF

ISBN 978-90-290-9734-5
ISBN 978-94-023-2094-7 (e-book)
NUR 302

Oorspronkelijke titel: *The Wall*
Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties
Omslagbeeld: United States Holocaust Memorial Museum
Auteursfoto: © Dmitri Kessel/Getty Images
Zetwerk: Pier Post

© 1950, 1977 John Hersey
© 2023 Nederlandse vertaling Sylvie Hoyinck en Meulenhoff Boekerij bv,
Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorwoord van de tekstbezorger

Op een zonnige dag in de zomer na het einde van de oorlog bracht een opsporingsteam het Levinson-archief aan het licht; zeventien metalen dozen en een aantal in lappen en oude kleren gewikkelde pakketjes, begraven op de locaties van wat eens, voordat het hele getto van Warschau met de grond gelijk werd gemaakt, Nowolipkistraat 68 en Swietorjerskastraat 34 waren geweest. Had die arme Levinson er die dag maar zelf bij kunnen zijn!

Het opsporingsteam bestond uit vier overlevenden van het getto, onder wie Henryk Rapaport en Rachel Apt, een team landmeters van de stad Warschau, een paar werknemers van de gemeente met graafgereedschap en een stel overheidsambtenaren. Hun zoektocht was even moeilijk als die van zeelieden op jacht naar een Atlantis onder een onbekende zee. De harde werkelijkheid was dat er van het getto niets over was dan de ommuring. Daarbinnen lag alleen een enorm vierkant terrein met ruïnes: hele rijen huizen gereduceerd tot een vlakte vol grondig doorzochte brokken baksteen en cement met her en der een puinheuvel die vreemd genoeg onaangeroerd was, net slordige hopen kaf en zemelen die na het dorsen achteloos achtergelaten waren. Op de stenen na waren de meeste resten afgevoerd, alsof zelfs de ruïnes van het Jodendom aanstootgevend waren. Van de duizenden bouwwerken die eens op deze grond hadden gestaan, stond er nog maar één – één gebouw! – overeind: heel toepasselijk was het de gevangenis aan de Gesiastraat. Rondom de platgewalste wijk stond een tweeënhalve meter hoge muur waar lang geleden ter afschrikking glas in het rond afgestreken cement van de bovenkant was gestoken, en volgens Rachel Apt schitterde de bovenrand van de muur die dag geelbruin, blauw en groen in de zomerzon.

Op deze grote gehavende vlakte binnen de glinsterende muur moest het opsporingsteam dus niet alleen de locatie van twee verdwenen gebouwen zien te vinden, maar ook de precieze ligging van de binnenplaatsen, en daarvan weer de specifieke hoeken met de grafjes met het Levinson-archief: het was als zoeken naar een paar muntstukken op een breed droog strand. Het is genoegzaam bekend dat het opsporingsteam binnen enkele uren in zijn missie slaagde.

Gelukkig hadden de speurders drie specifieke aanwijzingen waar ze het

archief konden vinden: een brief van de hand van Noach Levinson zelf, gedateerd 5 november 1942, die via koeriers van Hechaloets naar Palestina was gesmokkeld en die direct na de oorlog was teruggebracht naar Warschau; een memo van Rachel Apt, waarin ze kort na haar ontsnapping uit het getto had opgeschreven wat Levinson haar verzocht had te onthouden; en een document dat vanuit Boedapest naar Warschau was gestuurd, met de Duitse aantekeningen van een koerier uit het Duitse verzet die een maand voordat het werd vernietigd in het getto was geweest en die Levinsons aanwijzingen van Rachel Apt had gekregen. De drie documenten bevestigden elkaar. De memo van Rachel Apt vermeldde iets wat niet in de andere twee stond: hoe diep de kluizen begraven waren (volgens haar lag de bovenkant gemiddeld op een halve meter onder de grond); Levinsons eigen brief was specifiek dan de andere, want daarin stond in meters én centimeters aangegeven op welke afstand vanuit de hoeken gemeten – in beide gevallen van de binnenplaats en keldermuren – de randen van de blikken te vinden waren. Ook toen het archief allang gevonden was werden er vanuit alle windrichtingen, zelfs helemaal uit Shanghai, nog steeds instructies naar Warschau gestuurd: de nauwgezette Levinson had ervoor gezorgd dat zijn inspanningen niet tevergeefs zouden zijn.

Uitgerust met de drie documenten, vooroorlogse waterleidingplattegronden en een *alhidade* voerden de landmeters op de ochtend van de zoektocht een driehoeksmeting uit tussen de torenspits van de St.-Jans-kathedraal, de noordgevel van de gevangenis aan de Gesiastraat en de wolkenkrabber aan het Napoleonplein. Langzaam maar zeker naderden ze hun doel. Het was nog geen tien uur toen het hoofd van het landmeters-team, die bij zijn driepoot op een plateau'tje van brokstukken stond, zijn schouders ophaalde en zei: 'Probeer het hier maar eens.'

De gravers haalden de bovenlaag van puin weg en constateerden dat ze inderdaad op de vlakke ondergrond van de vroegere binnenplaats stonden. Met sleggen sloegen ze lange smalle puntbeitels de grond in tot een van de mannen – nog voor het middaguur – op een kist van de bewaarplaats aan de Swietorjerskastraat stuitte. De verzameling onder de binnenplaats in de Nowolipiestraat werd halverwege de middag gevonden.

Twee dagen graven bracht de hele schat aan het licht. Het opsporings-team maakte zich begrijpelijkerwijs zorgen dat ze misschien delen van het archief zouden missen, met name een of meer van de in stof gewikkelde pakketten die Levinson op het laatst duidelijk inderhaast had begraven. Daarom werd een veel groter gebied doorzocht dan de drie documenten met aanwijzingen aangaven. Het is vrijwel zeker dat alles is teruggevonden.

Het merendeel van het archief was meer dan tweeënhalf jaar begraven geweest, maar toch verkeerde het over het algemeen in uitstekende staat. Een paar van de geldkisten waren gaan roesten en de lappen rond de kleinere pakketten waren behoorlijk verrot, maar Levinson en zijn helpers hadden het archief met liefde en zorg verpakt; er was maar één geldkist waarvan een derde van de inhoud doorweekt leek te zijn geweest en daardoor onleesbaar was geworden. Elk van de grotere manuscripten was apart in meerdere lagen papier verpakt en alle dozen en pakketten waren helemaal volgestouwd of strak omwikkeld. Het is voorstelbaar dat de kledingstukken rondom de pakketten afkomstig zijn van doden of uit verlaten appartementen.

Dit archief ter aarde bestellen moet een troosteloze taak zijn geweest, maar hij werd vervuld met liefde en ijver!

Het Levinson-archief is befaamd in Polen en Palestina. De Historische Commissie heeft tot dusver zevenendertig delen met materiaal in het Pools gepubliceerd en belooft dat er nog veel meer zullen volgen.

Wat een ongelooflijke documenten! Het archief bevat de rijkste materialen, het merendeel intens ontroerende, eenvoudige, persoonlijke teksten: dagboeken, romans, schriften, kasboeken, notulen, bundels brieven, toneelstukken, gedichten, korte verhalen, sketches, partituren; en daarnaast een enorme hoeveelheid officieel archiefmateriaal, voornamelijk van de Joodse Raad; iedere pagina vertelt een menselijk verhaal, al was de oorspronkelijke opzet nog zo droog. Levinson, geobsedeerd door het idee dat hun geschiedenis de enige erfenis was die de bewoners van het getto konden nalaten, had het allemaal verzameld. Hij noemde zichzelf enigszins smalend en half voor de grap archivaris of historicus, maar eigenlijk was hij alleen maar geïnteresseerd in individuele Joden, in mensen. Hij moet een eenzaam mens zijn geweest.

Dit boek bevat passages uit Levinsons eigen document, en wat is dat een buitengewoon werk (het zij de tekstbezorger vergeven dat hij dat vindt).

Acht jaar lang maakte Noach Levinson bijna dagelijks aantekeningen in een losbladig notitieboek. Hij probeerde alles op te tekenen. Het is hem bijna gelukt! In de drieënhalf jaar waarop dit boek betrekking heeft, schreef hij meer dan vier miljoen woorden – waaruit de bezorger met onbeschrijfelijke schroom heeft geselecteerd, het geheel reducerend tot een twintigste van de oorspronkelijke omvang. Wie zal zeggen hoeveel van die notitieboeken Levinson zo heeft volgeschreven? Drie van de ijzeren kisten van het archief waren helemaal met zijn geschriften gevuld. Hij was een

papierdief: dat is de enige overtreding waarvan de bezorger Levinson kan betichten.

Levinson schreef in het Jiddisch, in een prachtig klein handschrift – een schoonschrift dat een Thora-schrijver niet zou misstaan. Zijn handschrift is glashelder: van de vier miljoen woorden die hij schreef, zijn er misschien duizend onleesbaar, opvallend weinig als je bedenkt onder welke druk hij op het laatst stond. Toch moet hij heel snel hebben geschreven. Zijn vlotte, elegante pen was zijn kracht.

Het manuscript veranderde naarmate het groeide, als een levend wezen. Vóór de problemen in het getto bestond het, zoals Levinson met enige zelfspot schreef, uit ‘kleine persoonlijke dagboeknotities voor een beschaafde Joodse geschiedenis die ik van plan was ooit in een rustig jaar te schrijven’. Later was het, zo schreef hij, ‘niet meer dan koortsig vastleggen, met bevende hand’. Toch zit er een eenheid in het geheel – het gevolg van Levinsons opvatting dat de gebeurtenissen minder belangrijk zijn dan de reacties van de mensen op die gebeurtenissen. Als hij ooit zijn ‘beschaafde geschiedenis’ zou hebben geschreven, dan was dat vast een humanistisch, sociologisch werk geworden.

Wat Levinson heeft nagelaten is zeer lastig te classificeren: voor een kroniek is het niet groots en meeslepend genoeg, maar het is méér dan aantekeningen voor een geschiedbeschrijving; het is geen fictie – Levinson was té gewetensvol om ook maar iets te verzinnen; het is meer dan een dagboek; het is geen journalistiek boek of logboek in conventionele zin: er is nauwelijks een precedent. De stukken lijken een weerspiegeling van leven en geest van Noach Levinson in moeilijke tijden. Toch blijft deze bezorger het gevoel houden dat het niet helemaal is wat het lijkt.

Levinson heeft nooit de tijd gehad om te reviseren wat hij had geschreven. Sterker nog, hij koos ervoor om dat niet te doen. In zijn aantekening van 29 juli 1942 verwijst hij naar ‘dat ik mezelf al lang geleden de regel heb gesteld niets uit dit archief te vernietigen: de grootste waarde van deze notities voor later is dat ze naar de reacties van het moment zelf voeren, en ik kan er niets aan doen als ze me ergens aan herinneren of me in verlegenheid brengen’. We moeten blij zijn met zijn stelregel, want daardoor krijgen we de verschuivende meningen, inconsequenties en vindingrijke zelfbegoocheling van een man in onontkoombare moeilijkheden te zien.

Ondanks zijn grondigheid moet Levinson toch vooroordelen of blinde vlekken hebben gehad. Hoe zijn de hiaten in zijn notities anders te verklaren? Hij noemt bijvoorbeeld nooit de ondergrondse radiozender die zelfs aan het begin van de eindstrijd in het getto nog uitzond onder de

zendercode SWIT. Hij moet ervan hebben geweten. Hij zal er dus niet over hebben willen schrijven. Waarom?

Hoewel Levinson in dit boek behoorlijk zichtbaar wordt terwijl hij toch over andere mensen schrijft, zijn enkele woorden over hemzelf hier wel op zijn plaats. De bezorger dezes, die hem nooit ontmoet heeft, moet zich baseren op de verhalen van Levinsons nog levende vrienden.

Noach Levinson had schijnbaar niet zomaar een weinig indrukwekkend uiterlijk – de consensus is dat hij zelfs iets afstotelijks had. Klein van stuk. Het gezicht van een intellectueel, smal en spits, met op zijn ongezeglijke neus een stalen brillette met zulke dikke glazen dat zijn ogen, als je hem aankeek, geen menselijke proporties hadden. Door de bril en die vissenogen leek hij, naar verluidt, op een speurneus. Zijn haar zat zelden netjes. Niemand heeft de bezorger dezes ooit iets over zijn kleding verteld, dus die zal grijs, maar beslist niet weerzinwekkend zijn geweest.

Zelfs Levinsons beste vrienden kunnen niet zeggen hoe oud hij precies was. Zijn huid was doorzichtig als van iemand met een teer gestel die zijn lichaam afgehard had door middel van discipline en ontbering. Tijdens de gettojaren zal hij waarschijnlijk in de veertig zijn geweest. Hij had een zwaar leven gehad. Hij werd geboren in een orthodox gezin in de armere middenstand van Skierniewice, kreeg religieus onderwijs en studeerde tot ongeveer zijn achttiende aan een jesjiva. Hij liep van huis weg, zoals zo velen van zijn generatie, rebellerend tegen de onbuigzaamheid van zijn godsvruchtige ouders. Hij woonde in Warschau, in armoede, werkte als schoenlapper, schreef gedichten en verhalen en schoolde zichzelf bij in seculiere onderwerpen. Rond 1928 ging hij bij de Jiddische krant *Togblat* werken, maar vier of vijf jaar later nam hij ontslag na een meningsverschil met de eindredacteur. Een paar jaar lang voorzag hij in zijn onderhoud als bediende in een hoedenwinkel, maar je proeft dat zijn werkelijke leven zich 's avonds afspeelde, wanneer hij schreef en studeerde. In die periode publiceerde hij zijn bekende wetenschappelijke werken *De diaspora* en *Gebruiken*. Begin jaren dertig begon hij op het secretariaat van de Kehila, de Joodse Gemeente, die door de Duitsers werd omgevormd tot de Joodse Raad. Daar werkte hij aan het begin van dit boek.

Levinson begon eind 1935 met zijn notities. Vijf jaar later, in het getto, waren ze in zekere zin uitgegroeid tot zijn carrière. In deze latere fase deed hij aanvankelijk wat heimelijk over zijn schrijfwerk, hoewel hij altijd zijn notitieboekje bij zich had. Hij noteerde gesprekken en observaties en nam het materiaal op zoals het zich aandiende. Blijkbaar las hij zijn aantekte-

ningen vaak terug, want we zien dat hij sommige details van een gebeurtenis die hem interesseerde maanden later terugzoekt en verder uitwerkt.

Langzaam maar zeker verloor hij zijn schroom over wat hij deed, zozeer zelfs dat menigeen de niet-aflatende, tactloze snuffelaar verschrikkelijk hinderlijk vond. Hij vroeg iedereen het hemd van het lijf. Je kunt het mensen die vochten om te overleven niet kwalijk nemen dat ze zich afvroegen of Levinson niks beters te doen had dan persoonlijke vragen te stellen. Naarmate hij minder geremd werd, nam bij hem het gevoel toe dat zijn werk noodzakelijk was. Hij raakte ervan overtuigd dat alles wat willekeurig welke Jood overkwam in zijn aantekeningen thuishoorde. Bij de meest alledaagse gesprekken kon je Levinson tegenkomen, die aantekeningen aan het maken was. Rapaport vertelt een verhaal dat hij van Dolek Berson had, over iets wat op zekere dag in de Joodse Raad was voorgevallen. Schijnbaar was de echtgenote van een man die bij de afdeling Bevolkingsstatistiek werkte, ene Morgenstern, hem komen opzoeken op kantoor. Ze was ergens boos over en hij ging met haar naar de gang om te praten. Het stel kreeg verschrikkelijke ruzie. Steekt ineens Noach Levinson zijn neus ertussen. Niet om advies te geven of te bemiddelen – nee, om aantekeningen te maken! (Het is de tekstbezorger gelukt om Levinsons passage over dit incident te vinden. De Morgensterns hadden onenigheid over een zeer persoonlijke kwestie: het huishoudgeld. Het einde van zijn passage is cryptisch, maar weerspiegelt enigszins wat sommigen van Levinsons inspanningen vonden. Hij schreef: ‘Aan hun fikse ruzie kwam een bevredigend einde toen zowel meneer als mevrouw Morgenstern afgeleid raakte door een eensgezinde woordenwisseling met N.L., waarvan de inhoud het optekenen niet waard is.’)

De tekstbezorger kan het beste een citaat over Levinson uit een brief van Rachel Apt citeren: ‘Hij was een zonderlinge man, maar we waren dol op hem. Hij was moederziel alleen tot hij in onze “familie” opgenomen werd. Hij had nooit banden opgebouwd met wie dan ook en had kind noch kraai. Daardoor had hij tijd genoeg om te werken.

Zijn stem was een verrassing, zo diep en krachtig, en dat uit zo’n dunne hals – alsof een fluit het geluid van een trombone voortbracht. Hij klonk heel imponerend.

Ik herinner me dat we een keer door de Gesiastraat liepen, Noach, Dolek en ik, en dat hij recht voor zijn raap zei: “Ik ben vandaag tot de slotsom gekomen dat ik een lafaard ben.” Dat zei hij, maar dat was hij natuurlijk niet. Hij had steevast veel te veel aan zijn hoofd om een lafaard te zijn. Door zijn bril had hij van die rare ogen. De pupillen waren enorm en je

kreeg de indruk dat ze in de glazen gevat waren. Op het laatst leken we alleen nog elkaars ogen te zien. We keken niet meer naar gezichten, want die zagen er allemaal hetzelfde uit en ieders ogen werden steeds groter.

Het is wel grappig. Hij wist alles uit je te krijgen. Waarom zouden mensen allerlei intiems opbiechten aan Noach, die zo onpersoonlijk was? Nou, omdat hij een luisterend oor bood, terwijl alle anderen zo met zichzelf bezig waren. Maar er was nog iets. Noach had een zekere schuchtere warmte. Wanneer hij poëzie declameerde! Dan wist hij ons allemaal tot tranen toe te roeren, zelfs dokter Breithorn. Ik hield van hem, hij was zo gedreven. Ik heb hem nooit vervelend gevonden, zoals sommigen.’

Levinson stierf in maart 1944 aan een longontsteking, bijna een jaar na de vernietiging van het getto. Ongetwijfeld was hij door de lichamelijke uitputting van de gettojaren te zwak om tegen de ziekte te vechten.

Toen het Levinson-archief was opgegraven, heeft de Historische Commissie het overgenomen. Daar is men een paar maanden bezig geweest met sorteren en zijn de manuscripten geselecteerd die het eerst gepubliceerd moesten worden. Vanwege hun omvang werden Levinsons aantekeningen opzijgelegd. Uiteindelijk werden ze in 1946 in negen maanden tijd in het Pools vertaald. Toch leek het toen, en ook nu nog, onwaarschijnlijk dat de Historische Commissie ze binnen afzienbare tijd zou uitgeven, omdat ze zo uitgebreid en in hun ruwe staat nogal chaotisch zijn.

Toen de Poolse vertaling klaar was, werd de Historische Commissie dankzij de aanhoudende verzoeken van Rachel Apt en anderen uiteindelijk bereid gevonden de originele manuscripten van Levinsons notities naar Palestina te sturen. Levinsons laatste aantekeningen, die hij niet begraven had maar voor zijn dood aan Rachel Apt had toevertrouwd, zijn door haar ook naar Palestina gezonden. De heer A. Breslin van het Jewish Historical Institute in New York hoorde begin 1947 tijdens een bezoek aan Tel Aviv over de Levinson-documenten. Hij onderzocht ze en het lukte hem ze naar de Verenigde Staten verscheept te krijgen. Het onderhavige boek is tot stand gekomen op verzoek van dat instituut. Ten tijde van publicatie zal het manuscript nog altijd in de bibliotheek van het instituut aan Madison Avenue 313 liggen, waar het door bevoegde personen kan worden geraadpleegd. Ongetwijfeld zal het binnen afzienbare tijd teruggestuurd moeten worden naar Israël.

Nog een paar opmerkingen over het redigeren. Dat heeft twee jaar gevergd. Het had ook twintig jaar kunnen vergen en dan nog zou deze tekst-

bezorger ontevreden zijn over het resultaat. Het probleem is natuurlijk de selectie. Na ruggespraak heeft de bezorger besloten dat hij het beste vooral de passages kon gebruiken die betrekking hebben op de ‘familie’ waarin Levinson opgenomen was, en op enkele anderen. Hij heeft minstens evenveel geschreven over talloze mensen die niet in dit boek voorkomen. In andere notities wijdde hij wel vijftigduizend woorden aan één man, en het geheel culmineerde in de naargeestige zin: ‘Vandaag is Menachem Bavan weggevoerd.’ Door ervoor te kiezen een aantal mensen te volgen die het getto overleefd hebben legt de bezorger dezes misschien te veel nadruk op overleving, hetgeen in die situatie toch uiterst uitzonderlijk was. Desondanks was Levinson zeer geïnteresseerd in overleven – en niet alleen zijn eigen overleving.

Bij iedere notitie vindt de lezer eerst de datum van de beschreven gebeurtenissen en daarna de datum waarop Levinson ze opgetekend heeft. Bij iedere notitie vermeldde hij zorgvuldig zijn bron en die vermeldingen zijn behouden. Bij notities gebaseerd op zijn eigen waarnemingen of mening gebruikte hij, en dit boek ook, de initialen N.L. Het zal de lezer niet ontgaan dat een aantal passages gemarkeerd zijn met een ster (☆). Deze passages zijn afkomstig uit een serie interviews die op 9 en 10 mei 1943 plaatsvonden.

Ten slotte wil de tekstbezorger zijn dankbaarheid uitspreken jegens de beide vertalers, Mendel Norbermann en mevrouw L. Danziger. Beiden zijn met veel gevoel voor het origineel te werk gegaan. De moeder van de heer Norbermann, Sara Norbermann, werd in september 1942 uit het getto van Warschau gedeporteerd. De zwager van mevrouw Danziger is er aan tyfus gestorven. Ze hadden een zware taak: het leven van Oost-Europese Joden in het Engels weergeven zonder te vervallen in de familiäre taal, zinsbouw en -ritme die door de Amerikaans-Joodse gemeenschap meegenomen en geëvolueerd zijn en daardoor deel zijn gaan uitmaken van een heel andere cultuur: het zou de verkeerde associaties oproepen.

Nu is het tijd om Noach Levinson zelf aan het woord te laten.

De tekstbezorger

DE MUUR

DEEL

I

I

GEBEURTENISSEN 11 NOVEMBER 1939. OPGETEKEND 17 NOVEMBER 1939. N.L. [...] Van deze verrassend prettige week in de Pawiak-gevangenis was de kennismaking met Berson wat mij betreft nog wel het aangenaamste.

Hij houdt van discussiëren. En dat is prima.

Hij is wat mensen met politiek bewustzijn een ‘onderontwikkeld man’ noemen: ongeïnteresseerd in de actualiteit en eerlijk over zijn verwarring. Maar hij heeft een goed instinct. En bovenal is hij vol vuur. Hij is sterk en weifelend tegelijk. Hij heeft een sterk lichaam, maar weigerde een spin dood te slaan die op een ochtend over de muur van onze cel liep: dokter Breithorn moest het doen – en hij deed het met het nodige plezier, zag ik.

Ik zou Berson een zwalker noemen: hij laat zich meevoeren op de stroom van het leven. Dat zei hij zelf ook toen we hem onlangs van de straat af en het Gemeenschapsgebouw in haalden, hij volgde de menigte met het gevoel dat hij meegesleurd en murw gebeukt werd in het kielzog van een boot. Hij is een zwalker, dat staat vast, en dat is misschien de reden waarom ik nieuwsgierig naar hem ben: zovelen hier laten zich door de stroom meevoeren, welke kant die ook op gaat.

In één aspect is Berson anders dan de gemiddelde zwalker. Hij is geestdriftig en voor hem is alles een geintje. Hij stelt honderdduizend vragen. Hij ontdekte zelfs een zekere komische kant van die nare kleine Schpunt en buitte die uit. Niet dat hij alleen maar geestig is; hij kan behoorlijk slechtgeluimd zijn...

GEBURTENISSEN 4 NOVEMBER 1939. OPGETEKEND 3 DECEMBER 1939. VAN SYMKA BERSON. *Froi* Berson heeft me eindelijk verteld wat er op 4 november is gebeurd, vanuit haar perspectief. Arme meid, ze had geen idee wat er aan de hand was.

Die dag waren de Bersons vijf jaar getrouwd. Symka Berson zegt dat ze halverwege de middag inkopen was gaan doen voor het feestje dat ze die avond wilde geven. Ze liep de trap vanaf hun appartement af met onregelmatige pas: dat wil zeggen, ze liep twee of drie treden naar beneden, nam de volgende paar dan schuin huppelend, genietend van de manier waarop haar rode rok onder haar open jas uitwaaierde, en sloeg daarna een paar

keer een tree over voor de harde, heldere klap die haar hoge hakken op het hout maakten: enzovoort, steeds van pas wisselend. Ze liep snel over het tussenbordes. Ze vertelt dat ze een goed humeur had.

Onderaan de trap trof ze Tomasz Kucharski, de Poolse huismeester van het appartementengebouw, die door de morse van haar geklak een kleine oprisping van bedrijvigheid had gekregen. Hij bewoog werktuigelijk met een bezem over de plankenvloer van de hal, het had meer weg van zachtjes aaien dan van schoonmaken. Hij droeg een zwarte broek en een oude groene trui, doorgesleten op de ellebogen – dan bogen je armen makkelijker, zei hij altijd.

Symka, met een blik op de lichte deuropening naar de binnenplaats: 'Is het zonlicht niet prachtig?'

Kucharski onderbrak zijn veegwerk met een zucht vol afkeer, alsof hij een groot offer bracht en keek op: 'Wees maar voorzichtig. Straks krijgt u nog een zonnesteek.' De grijze huismeester glimlachte, alsof zijn zware ironie niet zonder een duidelijk teken gepaard kon gaan. Het was november, en koud. 'Ik sta te wachten op het nieuwe gezin. Volgens mij zijn ze niet erg georganiseerd. Ze hebben me een briefje gestuurd dat ze om negen uur vanochtend zouden arriveren en hoe laat is het nu? Hebt u een horloge?'

'Even na drieën.'

Symka stelde vast dat de oude Tomasz er zoals gebruikelijk in was geslaagd om te vragen hoe laat het was. Voor de huismeester leek het leven te bestaan uit periodes van ongeduldig wachten tot aan het volgende slaapje.

Kucharski: 'Volgens mij verhuizen ze niet graag naar dit deel van de stad.'

Luchtig deed Symka zijn opmerking af, hoewel ze (realiseert ze zich nu) er misschien even over had moeten nadenken: 'Dat kan ik niet helpen.'

Kucharski: 'Ik weet nu al dat ze me de hele avond spullen naar boven zullen laten zeulen.'

De huismeester was nu op dreef; Symka liep naar de deur, half luis terend, half op weg naar buiten, en liep de treden naar de binnenplaats af. Tomasz praatte door, luider naarmate Symka verder weg was. 'Ik heb gehoord dat er volgende week een familie uit Praga komt wonen...'

Nu stapte Symka snel over de keien van de binnenplaats; ze draaide zich om en wuifde een beetje afwijzend naar de eenzame oude roddelaar, die riep: 'Het lijkt hier in het gebouw de afgelopen maand wel een hotel. Het is een komen en gaan...'

Polen die massaal vertrokken; Joden die introkken. Symka dacht er verder niet bij na. Ze zegt dat ze de zonnige dag haar humeur liet bepalen terwijl ze met gezwinde pas over de Siennastraat liep. [NOOT. N.L. Ik

stel me voor dat ze er op die heldere dag een beetje bleek en verkleumd uitzag; het is een tener meisje met grote donkere, alerte ogen en een zachte, gedweë mond. Ze heeft lang zwart haar, met prachtig glanzende grote krullen. Buiten zal haar bruine mantel er ongetwijfeld verschoten uit hebben gezien. Ze neemt kleine stapjes, zwaaiend met haar armen en vermoedelijk hield ze haar hoofd die dag een beetje achterover om naar de goedgunstige hemel te kijken.]

Symka liep de Wielkastraat in en stak die schuin over naar Menkes' Bakkerij. Op het moment dat ze de naar gist geurende winkel binnen stapte droeg een lange man een groot bakblik boven zijn hoofd waarvan de nog warme inhoud bedekt was met een schone, vochtige neteldoek.

'*Sjolem aleichem.*'

'Aleichem sjolem, froi Berson.' Zonder haar aan te kijken schoof de bakker het blik op een van de diepe wandplanken. 'En hoe gaat het met uw praatjesmaker sinds de vorige keer?'

'U had Dolek niet zo moeten sarren. Hij weet niet wanneer hij geplaagd wordt.'

De bakker keerde zich om naar Symka. Zijn kale hoofd glansde. Hij veegde, tevergeefs, zijn bebloemde handen af aan zijn bebloemde schort en zei: 'Ik was hem niet aan het sarren. We waren een serieus gesprek aan het voeren en toen uw man zoals gebruikelijk met idiote argumenten kwam, formuleerde ik mijn vragen even absurd, puur om de wederkerigheid. Maar hij was niet zo gis dat hij het doorhad. Mijn beste Symka, je bent met een bavian getrouwd.'

'Ik weet het. Is het geen prachtexemplaar?'

'Nee!'

Allebei moesten ze lachen. Met gespeelde strengheid zei Symka: 'Een witbrood en een dozijn zoete broodjes, *fraind* Menkes.'

'Alstublieft, froi Berson.'

De grote man draaide zich om en reikte naar een goudkleurige homp op de volgeladen plank, haalde van een andere plank een bakblik waarop, toen hij het neteldoek terugvloog, rijen met geglazuurde bolletjes bleken te liggen. Hij brak er twaalf af en deed er toen nog twee bij.

'Verder nog iets, froi Berson?'

'Kom je vanavond?'

'Hoe zou ik het kunnen missen?'

'Onvoorstelbaar dat het vandaag al vijf jaar is. Het lijkt ongelooflijk.'

'Onvoorstelbaar!' Een brulkikker die probeert een lijster te imiteren. 'Ongelooflijk: dat je hem nog niet verlaten hebt.'

Symka lachte: ‘Zes uur... Dolek is naar de oude stad en zei dat hij pas na zessen thuis kan zijn. Dus dan weet je wat dat betekent, in zijn geval. We hebben tijd genoeg om hem met z’n allen te verrassen.’

‘Als hij verrast kan worden.’

Symka liet zichzelf uit en haastte zich naar huis. In de Siennastraat, bij de ingang naar de binnenplaats van nr. 17, zag ze twee karren volgeladen met meubels en bundels; eromheen liep een aantal Pools sprekende kruiers, ze maakten touwen los, beraadslaagden en stelden het echte werk zo lang mogelijk uit. Volgens Symka beseftte ze dat de ‘nieuwe’ familie gearriveerd moest zijn. Toen ze door het hek naar de binnenplaats liep, kwam ze rabbijn Goldflam tegen. [NOOT. N.L. Hij is een man van middelbare leeftijd met een rond, jong ogend gezicht waarop geduld, ernst en verbazing ongemakkelijk samenwonen.]

‘Goedemiddag, rabbi. Vergeet niet dat we u vanavond verwachten. Ik hoop dat u mijn plannetje niet aan Dolek hebt verklapt.’

‘Mijn beste, je hoeft je geen zorgen te maken dat ik je vertrouwen beschaamt.’ De rabbijn kwam dichterbij Symka staan en ze vertelt dat hij naar de wagens wees en op zo’n toon die je bezigt wanneer je het vertrouwen beschaamt, zei: ‘Dure meubels. De vader zit in de juwelenhandel.’ Met het air van iemand aan wie alle details zijn toevertrouwd, voegde hij eraan toe: ‘De naam is Apt.’

Symka haastte zich verder: ‘Ik verwacht u om zes uur.’

GEBEURTENISSEN 4 NOVEMBER. OPGETEKEND 9 NOVEMBER, 1939. VAN DOLEK BERSON. Vandaag heeft Berson me verteld hoe hij in die situatie verzeild is geraakt:

Hij liep op de Grzybowskastraat toen hij een stukje verderop een plotselinge beweging zag. Een jongetje schoot, heel snel alsof hij zojuist een diefstal gepleegd had, van de zuid- naar de noordkant van de straat, van de schaduw- naar de zonkant, ging plotseling stilstaan bij een hoge blinde muur, nam de gekromde, bijna pijnlijke jichtige positie aan van een kereltje dat iets onder uit zijn volgestopte broekzak vist, haalde iets tevoorschijn en zette daarmee vier of vijf trefzekere streken op de muur. Hij nam alleen de tijd om het ding weer in zijn broekzak te steken, voordat hij verder rende in Bersons richting, af en toe schichtig achteromkijkend alsof hij verwachtte, of zich inbeelde, dat hij achtervolgd werd. Zonder acht op hem te slaan rende hij langs Berson heen, die in het heldere licht een goede blik kon werpen op de lelijke trekken van het jongetje: een geschoren bobbelige schedel, enorme ogen in diepe wallen, een mopsneus, opgetrokken

lippen, een kin zo scherp als de punt van een citroen en over het hele gezicht een bleek, vertrokken litteken dat van de rechterslaap, tussen de ogen door, over neus en linkerwang tot aan de rand van de kaak naar beneden liep, alsof hij doorgehaald was.

Berson versnelde zijn pas om te zien waarom deze gehavende sprinter zo'n vaart maakte. Al snel bereikte hij de blinde muur. Er stonden al wat voorbijgangers te kijken naar de cartoon die met vlotte zwarte lijnen op de grijze stenen was getekend: Hitler, gekenschetst in twee trekken: een ovaal voor de omtrek van het gezicht waarvan het eind over het voorhoofd naar binnen krulde in de onmiskenbare spuuglok, en een vierkant snorretje. En dat gezicht was beledigend, afwijzend, doorgehaald met een groot kruis.

Zodra het tot de omstanders doordrong waar ze naar stonden te kijken en ze beseften wat de mogelijke consequenties van hun bewondering waren, draaiden ze zich om en vluchtten weg in volwassen slow motion: wandelend, maar net als het jongetje over hun schouder kijkend.

Terwijl hij verder liep peinsde Berson over het doorgehaalde jongetje dat Hitler had doorgehaald, en herinnerde zich de discussie die hij een paar avonden daarvoor had gevoerd met een vriend van hem, een bakker genaamd Menkes, blijkbaar nogal een opschepper die had zitten opsnijden over wat hij zou doen als reactie op de rassenwetten die, nu de Duitsers waren gearriveerd, ongetwijfeld in Polen van kracht zouden worden. Openlijk verzet. Dood aan die ratten. Een vuist maken. Berson vertelt dat hij had gevraagd: Maar met wie zou de bakker de strijd dan aangaan? Met Hitler in eigen persoon? Met Rosenberg? De ss-commandant van het district Warschau? Of een individuele Duitse burger die, weliswaar hoofdschuddend, toch deed wat hem gezegd werd? Of, veel makkelijker voorhanden, de Poolse burger die helemaal geen rassenwetten nodig had? Met wie ging de bakker de strijd aan? En waarmee? Bakpoeder? Blaasbalgen? Volgens Berson had het jongetje kracht geput uit de cartoon, en waren er zelfs een paar Joodse voorbijgangers door opgevrolijk, maar had het werkelijk effect? Nee, volgens Berson is er maar één soort verzet: inwendig. Door je Joodsheid naar beste kunnen vol te houden en de zaken op die manier tegemoet te treden.

[NOOT. N.L. Ik moet zeggen dat de discussie tussen Berson en zijn vriend verre van uniek was, ook al zag Berson het in zijn enthousiasme en oprechtheid wel zo. In feite voerden we allemaal al meer dan een maand eindeloos dat soort gesprekken, sinds de stad op 29 september gevallen was. En met reden.]

[NOOT. TEKSTBEZ. Om te duiden wat N.L. met 'reden' bedoelt, voeg

ik de volgende eerdere stukken toe: AANTEKENING 29 SEPTEMBER 1939. Nou, het beleg is voorbij. Het waren de langste drie weken die ik ooit heb meegemaakt. Er wordt gezegd dat er vijftigduizend slachtoffers zijn gevallen, en dat geloof ik grif. Deze prachtige stad is ruw behandeld. Alleen de kale muren van de Burcht staan nog overeind. De Beurs, het Ministerie van Oorlog en de Lutherse Kerk liggen allemaal plat. De Universiteit van Warschau, de Opera, de Mariakerk zijn zwaar beschadigd. Hier in het Joodse gedeelte zijn de Twarda-, Grzybowska-, Nowolipie-, Nowolipki-, Franciszkanska-, Dzika-, Zamenhofa- en Bielanskastraat het zwaarst getroffen... AANTEKENING 3 OKTOBER 1939. Het is zover. We verwachtten het al, maar wordt het daardoor makkelijker? In de rij voor het brood werden de Joden weggestuurd [...] AANTEKENING 10 OKTOBER 1939. Plunder... Er kwam een konvooi vrachtwagens de Gesiastraat in gereden en de straat werd aan beide uiteinden afgesloten. Joden uit omliggende stegen werden opgetrommeld en moesten de vrachtwagens inladen met de goederen uit de pakhuizen aan de Gesiastraat die niet gebombardeerd waren. H. Perl, een violist van naam, was een van de ad-hoc-kruiers [...] AANTEKENING 12 OKTOBER 1939. Uit de Franciszkanskastraat worden lederwaren gestolen [...] AANTEKENING 23 OKTOBER 1939. Het oogt alsof we allemaal heel slecht weer verwachten, maar de echte reden is dat er zo veel ruiten zijn gesneuveld tijdens het beleg. De ramen worden dichtgetimmerd. Ook een fijn nieuw beroep: ruiten maken van glasscherven door die met lood of stopverf aan elkaar te zetten. Zulke ruiten noemen we Mozaïsch Uitzicht – een deel van onze verbitterde gedachten aan Mozes wijdend...]

Met dat in gedachten liep Berson verder en zag een eind verderop aan de linkerkant van de Grzybowskastraat een opgewonden groep van een man of twintig. Een paar ervan waren bebaarde chassidim met wapperende kaptans, net in de zon glanzende kraaienvleugels. Binnen de groep ontstonden kleinere groepjes, die uiteenvielen en weer samenklonterden. Er werd met handen gewapperd, met hoofden geknikt, voeten werden verplaatst. Zijn nieuwsgierigheid voerde hem naar het opstootje; dichterbij gekomen zag hij dat het zich afspeelde voor het Joodse Gemeenschapsgebouw en hij voelde weerzin: dit was waarschijnlijk officieel tumult en niks voor hem.

Precies op het moment dat Berson de straat op stapte om met een boog om de twistende mannen heen te lopen, kwam een van hen uit de groep tevoorschijn en legde zijn hand op Bersons mouw. Berson beschrijft hem als 'een spichtig mannetje in een bruin pak met een zwart notitieblok onder zijn arm en met zulke dikke brillenglazen dat zijn ogen twee rauwe eieren lijken'. [NOOT. N.L. Tot mijn verdriet moet ik melden dat deze

beschrijving, die Berson smakelijk lachend vertelde, op mij sloeg. Op de dag dat iemand mij om mijn uiterlijk complimenteert, zal ik ter plekke sterven.]

N.L.: ‘Pardon. We hebben u nodig.’

Volgens Berson voelde hij zich niet op zijn gemak. Hij wilde zich onttrekken aan de opwinding langs de kant van de straat, helemaal omdat het officieel en ceremonieus was. Vriendelijk zei hij: ‘Ik ben ergens naar onderweg.’

N.L.: ‘Onderweg of niet, we hebben u nodig.’

Berson: ‘Mijn vrouw is ziek.’

(Nu vertelt Berson me dat het een leugentje was, en dat hij zich op dat moment meteen afvroeg waarom hij het zei.)

N.L.: ‘Misschien ligt ze wel op sterven. Ik wil graag dat u met ons meekomt.’

(Berson vertelt me nu ook dat hij een zekere kilheid bespeurde bij het ‘spichtige mannetje’ in het bruine pak, dat hij niet bijzonder mocht. Tja, Berson is openhartig.)

Berson: ‘Waar gaat dit over?’

N.L. legde uit dat de Duitsers een vergadering hadden belegd met de zogeheten Joodse Raad, dat er nu maar tien afgevaardigde raadsleden aanwezig waren en dat de Duitsers hun twintig minuten hadden gegeven om de voltallige vierentwintig op te trommelen. N.L. vertelde Berson dat hij als plaatsvervanger voor een van de raadsleden wel voldeed. Net aan. Berson werd ineens kwaad en zei: ‘Het gaat mij niet aan. Jullie mogen je met jullie eigen zaken bemoeien. Ik heb niks met jullie van doen.’

‘Jawel, het gaat u wel aan. U en uw zieke vrouw ook. En uw hele misj-pooche: het gaat uw familie aan. U kunt maar beter meekomen.’

Het spichtige mannetje keerde zich om, hij ging er nogal dwingend van uit dat Berson hem zou volgen. Een deel van de groep was inmiddels het Gemeenschapsgebouw binnengegaan. Berson luisterde een moment en liep toen naar de rand van het overgebleven tumult; hij werd er, ondanks zichzelf, direct in meegetrokken. Hij sprong van klikje naar klikje en probeerde de geagiteerde flarden taal aan elkaar te knopen, maar hij kwam er niet uit: hoe minder hij begreep, des te zenuwachtiger en beweeglijker hij werd. De menigte bewoog zich in de richting van het gebouw en Berson liep er schoorvoetend achteraan.

Bij de voordeur, net voorbij de scheidslijn tussen het felle licht buiten en het muffige donkere binnen werd hij staande gehouden door een wat oudere, nogal formele man die zich door zijn rust en stabiliteit van de rest onderscheidde. [NOOT. N.L. Het was Felix Mandeltort, onze secretaris.]

‘Wij hebben uw naam en adres nodig, denk ik.’

‘D.B. Berson, Siennastraat 17.’

‘O ja?’ Felix op vriendschappelijke toon, ‘Ik woon op Siennastraat 23.’

Berson, die niet gerekend had op plichtplegingen, zei nogal luid: ‘Het is mijn trouwdag, mijn vijfde trouwdag. Ik wil graag weten...’

Felix onderbrak hem vriendelijk: ‘Dit gaat niet lang duren.’ En na een vluchtige blik naar de trap aan het eind van de hal die kraakte onder het gewicht van de raadsleden, plaatsvervangende raadsleden en tijdelijke plaatsvervangende raadsleden, voegde hij eraan toe: ‘Hoop ik.’

Berson deed nog een poging: ‘Kunt u me vertellen...’

De formele man keek over Bersons hoofd heen en riep naar het spichtige mannetje: ‘Hebben we er genoeg?’

‘Ik denk het. Ik geloof van wel.’

GEBEURTENISSEN 4 NOVEMBER 1939. OPGETEKEND 17 NOVEMBER 1939. N.L. De Joodse Raad was precies een maand eerder opgericht. De Duitsers hadden ons verteld dat de Kehila, het bestuur van de Joodse Gemeente, vanaf dat moment de Joodse Raad zou heten en dat de Duitse autoriteiten de Joden langs die weg zouden besturen. De oorspronkelijke opdracht was expliciet en kort: *De Joodse Raad dient via zijn voorzitter of vicevoorzitter de eisen van de Duitse autoriteiten uit te voeren. De raad is verantwoordelijk voor de strikte uitvoering daarvan tot in detail. De bevelen die de raad uitvaardigt moeten door alle Joden en Jodinnen opgevolgd worden.* M. Sokolczyk, een van de weinige functionarissen van de Kehila die niet voor het einde van het beleg Warschau ontvlucht waren, werd aangewezen als voorzitter en kreeg de opdracht om vierentwintig raadsleden en vierentwintig plaatsvervangend raadsleden aan te wijzen. Het eerste bevel dat de Joodse Raad kreeg was een volkstelling van de Joden van Warschau te maken, met een aparte telling van Joden in de vrije beroepen: artsen, juristen, ingenieurs, schrijvers, enzovoort. Voor de organisatie die zich tot dan toe voornamelijk had beziggehouden met religieuze kwesties (de Kehila was eigenaresse en beheerster van de Joodse begraafplaats, synagoges, bibliotheken, ziekenhuizen en bepaalde scholen) was deze volkstelling een bijzonder complexe en ongebruikelijke taak en het slokte al haar aandacht op, tot 28 oktober toen de telling klaar was. We hadden 359.827 Joden in Warschau geregistreerd.

We wachtten op onze volgende opdracht. Op de middag van 4 november zat een aantal van ons in de half verduisterde vergaderzaal van het Gemeenschapsgebouw te kletsen. We hadden juist gehoord dat in Kra-

kau het bevel was uitgevaardigd dat het dragen van een armband met een davidster voor Joden verplicht was. Kort na vier uur kwam een zestal Duitsers als een stofstorm binnenstuiven en we kregen twintig minuten om alle achtenveertig raadsleden en plaatsvervangend raadsleden bijeen te brengen. De raadsleden waren allemaal in het gebouw aanwezig, maar er waren slechts tien plaatsvervangend raadsleden. We ronselden een aantal werknemers van de Joodse Raad en daarna gingen we de straat op om de overigen te *sjanghaaïen*. We grepen, heel toepasselijk, drie werknemers van het naastgelegen Rotblats Begrafenissen bij de kladden. Het lukte N.L. om Berson over te halen: het was de eerste keer dat ik hem ontmoette. [ZIE AANTEKENING 9 NOVEMBER 1939.]

GEBEURTENISSEN 4 NOVEMBER 1939. OPGETEKEND 9 NOVEMBER 1939. N.L. Toen we het benodigde quorum hadden verzameld, volgde ik de rest naar boven en hield onderwijl een oogje op Berson, om zeker te weten dat hij niet wegglipte naar zijn 'zieke' vrouw. We liepen de grote zaal binnen waar de klapstoeltjes tegen een van de muren stonden opgestapeld en waarin zich nu, met alle nieuwelingen erbij, zo'n vijftig mensen ophielden. Vanaf de wanden keken generaties rabbijnen streng en onbeweeglijk op ons neer van achter hun keurige baarden. Vooraan in de ruimte, voor een klein podium, stond de jonge Duitse *Obersturmführer* met naast zich een tamelijk dikke burgerman in een zwart pak, onmiskenbaar ook een Duitser, die van tijd tot tijd aan de dikke horlogeketting trok die als een opzichtige slinger over zijn kogelronde vest hing en een enorm zakhorloge tevoorschijn haalde waarvan hij het deksel met een luide klik open- en dan weer dichtklapte, zonder echt naar de wijzers te kijken maar met de bedoeling om de mannen die zich voor hem verzamelden met het ongeduldige *klik-klik, klik-klik* van het deksel eraan te herinneren dat de tijd voortging. De *Obersturmführer* sprak redelijk beleefd met Sokolczyk [NOOT. TEKST-BEZ. Een oudere, lange bebaarde Jood] die rondliep met een air alsof hij de leiding had. Sokolczyk draaide zich om en deed zijn waardigheid zoals gebruikelijk teniet door als een drilsergeant in het Jiddisch te bulderen: 'Opstellen in rotten van vier. Gewone raadsleden rechts van mij, plaatsvervangend raadsleden links. Opschieten, we hebben niet alle tijd!'

Klik, deed het grote zakhorloge, en *klik*, als om die laatste woorden te benadrukken.

Ik zag Berson ietwat verloren staan, terwijl de rest van de mannen zich aan de ene of aan de andere kant schaarde, dus liep ik langs hem en zei: 'Met mij mee. Je bent een plaatsvervangend raadslid, zo'n beetje.'

‘U geeft me te veel eer.’

Berson zei het verbitterd, maar volgde me toch en stelde zich een rij voor mij op in de rotten met plaatsvervangend raadsleden. Het deed me goed bij hem humor te bespeuren.

Berson draaide zijn hoofd toen hij de man in de rij rechts van hem hoorde mompelen (ik hoorde het ook): ‘Alles is militair bij die verrekte Duitsers: stramme soldaten, stijve koppen.’

De mompelaar was Fischel Schpunt. [INVOEGING. UIT AANTEKENING 7 AUGUSTUS 1939. N.L. Schpunt is onze groteske figuur. Hij is een kleine man van ongeveer vijftig met een te groot hoofd en een zeer treurig gezicht, korte krullende baard, pruillippen, een knollige paarse neus, een hoog, gewelfd voorhoofd en flaporen die uitstaan als zeilen. Hij is tragisch lelijk en schijnt een tragisch leven te leiden: vleiend en hielentikkend en op het punt in tranen uit te barsten. Maar ik heb ook gehoord dat hij bij twee of drie gelegenheden een flinke woede-uitbarsting heeft gehad.] Berson zegt dat hij, toen hij Schpunts gebrom hoorde, bedacht dat alleen zo’n lelijke man genoeg onderdrukte wrok en haat kon koesteren om zo’n rebelse gedachte te uiten, zelfs al was dat binnensmonds; Berson bekent dat hij wel respect heeft voor de Duitse grondigheid. Hij vroeg de lelijke man: ‘Wat is de bedoeling van deze vergadering?’

Schpunt wendde zich tot Berson en sprak op een heel andere toon, beleefd, gediensstig zelfs: ‘Het spijt me. De bedoeling van de Duitsers kunnen we nooit kennen. Ik ben slechts werknemer bij de afdeling Eigen Hulp in dit gebouw. Er is me gevraagd de plaats waar te nemen van een afwezig vervangend raadslid. Ik weet niet wat de bedoeling is.’ En daarna, met een vleugje van zijn eerdere mistroostigheid: ‘Mij hebben ze niks gevraagd... voorlopig.’

Klik, zei het enorme horloge. *Klik*.

Schpunt, op vertrouwelijke toon tegen Berson: ‘Die functionaris heeft een horloge met olifantsziekte. Zie je hoe graag hij die gigantische minuten voorbij wil zien gaan!’ [NOOT. N.L. Het horloge trok ook mijn aandacht en ik beken dat het me nogal ontoepasselijk deed denken aan de Wonderrebbe Elimelech van Lizjensk, die tijdens het reciteren van de sabbatswijding om de paar seconden op zijn zakhorloge keek omdat hij bang was dat zijn ziel van gelukzaligheid zou vervliegen. Volgens het verhaal keek hij telkens op om zich te verankeren in de tijd en de wereld. Ik werd uit deze gedachte weggerukt toen ik Schpunt zijn misnoemde gezicht verwijtend naar Berson zag draaien en hem hoorde zeggen:] ‘Wie bent u?’

Berson, half verontschuldigend, half protesterend: ‘Ik liep alleen maar door de straat. Vandaag ben ik vijf jaar getrouwd.’